

поршні – скураныя палескія лапці" (3, 352); "...скакнуў з купіны лемпарт балотны, збіў ударам сваіх грудзей... такі быў ужо звычай балотнай рысі" (3, 285).

Прызначэнне паэта і паэзіі, на думку пісьменніка, – складаць песні ў гонар сваёй Радзімы, і "...калі ты не складзеш такой песні – шэлег табе цана. І лепей тады ніколі табе не быць паэтам" (7, 165). Караткевіч здолеў скласці такую песню, здолеў "працягнуць з свайго сэрца" аж "да самага неба звонкую ніць", як "срэбраную ніць жаўранка", песня шчасця якога "праз хмары, цяжкія, як кентаўры... звінела ўзахлёб" (5, 81).

Яго называюць гісторыкам, летапісцам сваёй зямлі, Нестарам з Оршы назваў яго Алег Лойка ў адным са сваіх вершаў, а ён быў сынам сваёй бацькаўшчыны, свайго народа, якому служыў кожным сваім словам, служыць і будзе служыць.

Спіс твораў У.Караткевіча, выкарыстаных у артыкуле:

1) Каласы пад сярпом тваім. Кніга першая. Мн., 1968; 2) Каласы пад сярпом тваім. Кніга другая; 3) З вякоў мінулых. Аповяданні, аповесці. Мн., 1978; 4) Чорны замак Альшанскі. Збор. Мн., 1983; 5) Мая Іліяда. Вершы. Мн., 1969; 6) Нельга забыць. Раман. Мн., 1982; 7) Выбраныя творы ў 2 т. Т.1. Аповяданні, аповесці. Мн., 1980; 8) Т.2. Хрыстос прыязміўся ў Гародні. Раман; 9) Збор твораў у 8 т. Т.1. Вершы. Мн., 1987.

Т.М.КАЗАЧЭНКА

ЛЕКСІКА КАНЦЫЛЯРСКА-ЮРЫДЫЧНЫХ ДАКУМЕНТАЎ ВІЦЕБШЧЫНЫ ПЕРШАЙ ПАЛАВІНЫ XVI СТ.

Лексічная сістэма юрыдычных дакументаў, створаных у перыяд фарміравання беларускай народнасці ў судовых канцылярыях Віцебшчыны, у многіх адносінах збліжалася са слоўнікам жывой народнай мовы. Яна ўключала розныя па часе і месцы ўзнікнення, па спосабах утварэння і шляхах пранікнення словы, якія абазначалі самыя разнастайныя назвы рэалій і паняццяў. З ліку вядомых у наш час нешматлікіх арыгінальных кніг Метрыкі Вялікага княства Літоўскага першай палавіны XVI ст. аб'ёмам і шырынёй ахопу рэчаіснасці вылучаецца Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг. (рукапіс ЦДАСА, ф.389, кн.228), што дае найбольш поўнае ўяўленне аб лексічных працэсах у тагачаснай літаратурна-пісьмовай мове.

Як і іншыя ўзоры ранняй старабеларускай канцылярска-юрыдычнай дакументацыі, даследаваны помнік пісьменнасці працягваў справаводчыя традыцыі папярэдняга перыяду. Таму даволі значным аказаўся ў ім лексічны пласт, атрыманы ў спадчыну ад старажытнарускай мовы. Сярод гэтых намінацыйных сродкаў пэўную частку складаюць лексічныя адзінкі праславянскага паходжання. У ліку іх найбольш шматлікі і семантычна разнастайны разрад утвараюць назоўнікі, якія абазначаюць назвы з'яў прыроды (*градзь, громь, морозь, роса, снегь*), рэльефу мясцовасці (*гора, долина, лесь, озеро, река*), пор года, адрэзкаў часу (*весна, годь, день, лето, месьяць*), раслін (*груша, дубь, ель, сосна, яблоня*), жывёл (*волкъ, дятель, заяць, лось, олень*), частак чалавечага цела (*бедро, лобь, нога, нось, рука*) і інш.

Параўнальна вялікая колькасць праславянскіх назоўнікаў характарызуе сферы сямейнага жыцця і сваяцкіх адносін (*брать, внукь, дедь, отець, сынъ*), бытавой і гаспадарчай дзейнасці (*борона, ведро, коса, ролья, серпъ*), уяўляе сабой назвы гаспадарчых і жылых будынкаў і іх частак (*гумно, домъ, окно, стена, хлевъ*), раскрывае грамадскія адносіны (*война, посолъ, родъ, староста, судъ*).

Прыметнікі праславянскага паходжання служаць для абазначэння фізічных якасцей чалавека і жывёл (*глухий, лысый, молодой, слепый, старый*), колераў (*белый, желтый, зеленый, синий, черный*), уласцівасцей і якасцей рэчаў (*густый, кислый, легкий, мокрый, острый*), а таксама дазваляюць даваць маральную і інтэлектуальную характарыстыку людзей

(добры́й, злы́й, мільы́, скупы́й, хитры́й). Асобнымі разрадамі выступаюць праславянскія дзеясловы (*брати, веяти, молотити, расти, слышати*), займеннікі (*вы, мой, нашъ, самъ, хто*), лічэбнікі (*одинъ, два, семь, девять, сто*), прыназоўнікі і злучнікі (*безъ, за, надъ, и, а*) і інш.

Старажытнаруская мова перадала старабеларускay, акрамя лексікі праславянскага паходжання, нямала слоў, якія ўзніклі ў перыяд развіцця старажытнарускай народнасці. З іх у даследаваным помніку асабліва часта ўжываюцца назоўнікі *белка, бояринъ, веревка, кляча, ножницы, отчина, племянникъ, семья, служба*, лічэбнікі *двадцать, двенадцать, девяносто, полтора, сорокъ*, прыметнік *вешний*, прыслоўе *теперь*.

Хоць ад перыяду функцыяніравання старажытнарускай пісьменнасці да часу напісання помніка прайшло ўсяго паўтара стагоддзя, аднак старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова змагла зрабіць прыметны крок наперад у развіцці сваёй лексічнай сістэмы. Шматлікія інавацыі, перш за ўсё словы ўласнага беларускага ўтварэння, адлюстраваліся і ў Кнізе Віцебскага земскага суда. Вялікую групу ўласнабеларускай лексікі складаюць тут намінацыі, якія па паходжанню таксама былі праславянскімі або старажытнарускімі, але атрымалі ў беларускай мове спецыфічнае афармленне. Сюды трэба аднесці словы з адлюстраваннем поўнагалосся тыпу *беремя, борозна, голодъ, дорога, золото, молодость, порохъ, сторона*, а таксама пераходу у ва ў нахштальт *вдарити, вмова, врадъ, вровиче, вслышати, втекати, втискъ, вчити*, дзе ў сувязі з адсутнасцю ў тагачасным алфавіце спецыяльнай графемы гук ў перадаецца літарай *в*.

Яшчэ большую прадуктыўнасць выяўляюць у помніку ўласнабеларускія новаўтварэнні ад праславянскіх каранёў пры дапамозе беларускіх словаўтваральных сродкаў – суфіксаў і прыставак. Сярод слоў суфіксальнага ўтварэння пераважаюць назоўнікі. У ліку адушаўлёных назоўнікаў асаблівай разнастайнасцю словаўтваральных сродкаў вылучаюцца назвы людзей па сацыяльнаму становішчу, прафесіі, занятку, рамяству, сваяцкіх адносінах. Гэта словы з суфіксамі *-ник* (*десятникъ, ключникъ, огородникъ, подводникъ, сокольникъ*), *-овник* (*жорновникъ, кошовникъ, мечовникъ, мостовникъ, солодовникъ*), *-ец* (*братанецъ, ездець, косецъ, посланецъ, сестринець*), *-ач* (*запалачъ, играль, оповедачъ, помогачъ, слухачъ*), *-ар* (*бочаръ, золотаръ, корчмаръ, млынаръ, седларъ*), *-к/а/* (*бабка, братанка, матка, невестка, тетка*), з іншымі словаўтваральнымі элементамі (*наймитъ, наслідокъ, отчичъ, сведокъ, челядинъ*). Неадушаўлёныя назоўнікі, утвораныя на беларускай глебе, характарызуюцца наяўнасцю суфіксальных словаўтваральных элементаў *-ок* (*заробокъ, зачынокъ, подклетокъ, початокъ, присенокъ*), *-к/а/* (*мерка, печка, сетка, стежка, частка*), *-ость* (*близость, великость, далекость, зеленость, мужность, розность*), *-ство* (*добродейство, забойство, набоженство, насильство, подобенство*) і інш.

Сустракаецца ў Кнізе Віцебскага земскага суда шэраг назоўнікаў з эмацыянальнай стылістычнай афарбоўкай, якую надаюць ім пэўныя суфіксы. Да ліку іх неабходна аднесці памяншальна-ласкавыя формы нахштальт *дарокъ, домокъ, кожушокъ, обрусецъ, статочокъ, сынокъ*; *дубровка, землица, сеножатка; деревко, именечко*.

У выніку словаўтваральных працэсаў, якія адбыліся ў мове, старабеларуская пісьменнасць першай палавіны XVI ст. мела ўжо многа слоў прэфіксальнага ўтварэння. Сярод такіх лексічных сродкаў, ужытых у даследаваных канцылярска-юрыдычных дакументах, пераважаюць дзеясловы з прыстаўкамі *вы-* (*выбавити, выгнати, выкопати, выпросити, высвободити*), *до-* (*дожати, дознати, доорати, допытати,dorости*), *з-* (*збити, зготовати, змыти, знайти, зьести*), *за-* (*забити, зазинути, замолчати, заплатити, заховати*), *на-* (*навязати, нажати, называти, написати, наступити*), *од-* (*одвести, отказати, одослати, одправити, одъехати*), *по-* (*повстати, повысить, померети, поранити, потоптати*), *роз-* (*розбивати, розжечи, розогнати, розрезати, розширити*) і інш. Асобны разрад прэфіксальных утварэнняў складаюць тут словы з дзвюма прыстаўкамі.

Гэты словаўтваральны тып ахоплівае перш за ўсё дзеясловы незакончанага трывання, якія дзякуючы наяўнасці ў іх дзвюх прыставак абазначаюць канкрэтнае ці працяглае дзеянне з фактычнай закончанасцю: *повыжыгати, повыкупати, позаорати, позасевати, поотдавати*.

У дзелавай пісьменнасці старабеларускага перыяду мелі пашырэнне назоўнікі, утвораныя шляхам субстантывацыі прыметнікаў. У гэтых адносінах не з'явілася выключэннем і Кніга Віцебскага земскага суда, дзе субстантываваныя прыметнікі служаць для абазначэння разнастайных відаў падаткаў і плацяжоў (*важчье, гребельное, куничное, мостовое, поворотное, подымное, посошное, прutowое*), а таксама асоб па пасадах (*восковничый, городничый, децкий, лесничый, мостовничый, неводничый, сокольничый, соляничый*). Як і іншыя дзелавыя дакументы, даследаваны помнік адрозніваецца ад свецка-мастацкай і рэлігійнай літаратуры наяўнасцю своеасаблівых дробавых лічэбнікаў тыпу *полпята, полсема, полсемаста, полтретья, полтретьаста*. Спецыфіку яго лексіцы надаюць таксама такія словы з тэрміналагічным значэннем, як *головшина, данина, застава, купленина, материзна, прометъ, просока, серебщина*. У помніках іншых жанраў, дзе ўжыванне гэтых лексічных сродкаў не выклікалася кантэкстам, яны адсутнічаюць зусім.

У заканамерным працэсе ўзбагачэння беларускага слоўніка свежым намінацыйным матэрыялам побач са словаўтварэннем на базе ўласнага караняслова значную ролю выконвала запазычванне іншамойнай лексікі. Сярод запазычанняў, характэрных для Кнігі Віцебскага земскага суда, па колькасці значных адзінак першае месца займаюць словы польскага паходжання. Прычыны такой перавагі польскай лексікі ў помніку і ў старабеларускай пісьменнасці наогул вельмі выразныя. Яны выцякаюць з той гістарычнай сітуацыі, якая склалася на беларускай тэрыторыі ў выніку ўзмацнення дзяржаўна-палітычных і эканамічных кантактаў паміж Вялікім княствам Літоўскім і Польшчай, існавання паміж імі сталай дыпламатычнай перапіскі, гандлёвых зносін і ўсё большага пашырэння паланізацыі.

З пункту гледжання адносін да граматычнай сістэмы беларускай мовы самую вялікую колькасць лексічных адзінак складаюць у Кнізе Віцебскага земскага суда назоўнікі польскага паходжання рознай семантычнай характарыстыкі, сярод якіх асабліва вылучаюцца сваёй ужывальнасцю лексемы *быдло, валька 'бой, вайна', вырокъ 'судовае рашэнне, прыговор', заводца 'чалавек, на якога спасылаўся ў судзе адказчык за крадзеную рэч як на асобу, ад якой гэта рэч набыта', збродень 'злачынец', збытокъ 'свавольства, дрэнны ўчынак', землянинъ 'ваенна-служылы землеўладальнік', конюшый 'прыдворны, які загадваў канюшнямі', маетность 'маёмасць', моць 'моц, правамоцнасць', пань подскарбий 'прыдворны, які загадваў дзяржаўным скарбам', подчасый 'прыдворны, які загадваў спіртнымі напіткамі', позовъ 'павестка ў суд'; потеваръ 'паклёп', похвалка 'пагроза', рокъ 'тэрмін, у які належала выканаць пэўнае дзеянне або разгледзець справу ў судзе', рос-тыркъ 'разлад, сварка', сведецтво 'сведчанне, доказ', статокъ 'рэчы, маёмасць', члонокъ 'параграф дакумента'.*

Найбольш характэрнымі для Кнігі Віцебскага земскага суда прыметнікамі польскага паходжання з'яўляюцца такія, як *вечыстый (звечыстый), 'вечны', власный (уласный), завыйый 'канчатковы', зуполный 'поўны', истый 'сапраўдны', певный, пыльный, посполитый 'агульны*. У якасці самых ужывальных дзеясловаў, запазычаных з польскай мовы, тут выступаюць *дворити 'кпіць, насміхацца', зыскати 'дабіцца, атрымаць', мениити 'меркаваць', меновати 'назваць', мешкати 'жыць, знаходзіцца', полецыти 'даручыць', понехати 'пакінуць', привлацити 'прысвойць', прислухати 'належаць', рачити 'зрабіць ласку, пажадаць*.

Параўнальна шырокае адлюстраванне знайшла ў даследаваным помніку лексіка нямецкага паходжання. Сярод германізмаў вылучаюцца назвы людзей па пасадах, занятку, светапогляду, сваяцкіх адносін: *барверъ 'цырульнік, фельчар', бурмистръ 'выбарны галава гарадскога самакіравання', войтъ*

'службовая асоба, якая ўзначальвала мясцовае кіраванне', *жолнеръ, кух-мистръ* 'загадчык кухні', *лентвойтъ* 'намеснік войта', *маршалокъ* 'вышэйшая службовая асоба, якая наглядала за парадкам і этыкетам пры двары вялікага князя, старшынствавала на пасяджэннях паноў-рады', *ротмистръ* 'камандзір роты', *слесаръ, фурманъ, швакгеръ*.

Прыметную групу ўтвараюць нямецкія па паходжанню лексемы, звычайныя ў бытавым ужытку, у вытворчых і эканамічных зносінах тагачаснага насельніцтва: *броваръ, буда* 'лясное прадпрыемства для перапрацоўкі драўніны; прадукцыя лясной вытворчасці', *бунтъ* 'натоўп', *кзвалтъ, кгрунтъ, клейно* 'распазнавальны бортніцкі знак', *ланцухъ, лаішъ* 'мера сыпкіх рэчываў', *мусити, рада, ретовати, ринокъ, рота, фунтъ, фолькговати* 'аблягчаць', *цыншъ* 'арэндная плата', *шацовати* 'ацэньваць', *шацунокъ* 'ацэнка, расцэнка', *шерстухъ* 'ільняная хустка', *школа* 'школа, страта; патрава'.

У некалькі меншай ступені адлюстравалася ў Кнізе Віцебскага земскага суда лексіка лацінскага паходжання: *артыкулъ* 'артыкул, параграф', *вилія (вилея)* 'пярэдадніе свята', *дата, калацея* 'вячэра; банкет', *каноникъ, капитула* 'калегія духоўных асоб пры епіскапскай кафедры', *комплета* 'апошняя вячэрняя малітва', *колея* 'копія', *миля, октава* 'восьмы дзень пасля свята', *персона* 'асоба', *плебанея, плебанъ, порприянь* 'гатунак рознакаляровай дарагой тканіны', *привилье* 'урадавы ўказ, прывілея', *статутъ* 'статут, кодэкс законаў', *стацея* 'сродкі на ўтрыманне праезджых службовых асоб'.

Пераважная большасць лексічных сродкаў нямецкага і лацінскага паходжання па фанетыка-марфалагічнаму абліччу бліжэй да адпаведных польскіх слоў, чым да нямецкіх ці лацінскіх. Таму можна меркаваць, што асноўную ролю пры іх запазычванні выконвала польскае моўнае пасрэдніцтва.

У помніку намі зафіксавана некалькі слоў, якія рознымі шляхамі прыйшлі ў старабеларускую мову з іншых еўрапейскіх моў – чэшскай (*звелаца* 'асабліва, пераважна', *мещанинь* 'граджанін'), італьянскай (*палаць*), французскай (*боць*). Аднак іх непасрэднай крыніцай, з якой яны трапілі ў старабеларускую мову, з'явілася польская мова.

Як і ў іншых помніках пісьменнасці, у Кнізе Віцебскага земскага суда сустракаецца невялікая колькасць цюркізмаў: *барышъ, булгакъ* 'трывожны час', *еланча* 'шырокі плашч без рукавоў', *китайка* 'бліскучая шаўковая тканіна', *козакъ, черга*. Варта звярнуць увагу таксама на наяўныя ў тэксце помніка літуанізмы: *дойлідъ, роіба* 'стракаты ручнік', *скитертъ* 'кавалак сала', *стирта*.

Такім чынам, у Кнізе Віцебскага земскага суда адлюстраваліся амаль усе разрады намінацыйных сродкаў, што былі ў актыўным ужытку тагачаснага насельніцтва. А гэта сведчыць аб тым, што дзелавае пісьменнасць чула рэагавала на змены ў беларускім народным слоўніку, фіксавала іх даволі выразна і ў сувязі з гэтым можа кваліфікавацца як адна з асноўных крыніц вывучэння моўных працэсаў данацыянальнага перыяду.

А.М.РАСОЛЬКА

ЯКАСНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ Ў ПАЭЗІІ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Кожны паэт вылучаецца ўласным бачаннем і разуменнем рэчаіснасці, што знаходзіць адлюстраванне ў мове яго твораў, у прыватнасці, у лексіцы, паколькі словы абазначаюць уражанні, пачуцці, думкі чалавека. Індывідуальнае выкарыстанне лексем і іх частотнасць, паэтычны слоўнік наогул – гэта адбітак аўтарскага ўспрымання свету.

У нашым артыкуле разгледжаны вершаваныя тэксты беларускага паэта пачатку XX ст. Максіма Багдановіча, мова якога мала вывучалася ў лінгвістычным аспекце. Колькаснаму і параўнальнаму аналізу падвергнуты якасныя прыметнікі (ЯП), выпісаныя шляхам суцэльнай выбаркі з твораў аўтара.¹